

ДЬЯКОВА Олена,
доцент кафедри історії України
Харківського національного
педагогічного університету імені
Г. С. Сковороди
e-mail: djakova.elena.hnpu@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/000-0003-4832-228X>

ТОПЧІЙ Данііл,
магістрант історичного факультету,
Харківського національного
педагогічного університету імені
Г. С. Сковороди
E-Mail: topchiidan.1@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7946-9084>

ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕКСАНДРА ПОПОВА НА ОСВІТЯНСЬКІЙ ТА ДУХОВНІЙ НИВІ

Метою даної статті є висвітлення життєвого шляху Олександра Івановича Попова, визначення його ролі в розвитку українського націоналізму та його прихильність до Української автокефальної православної церкви. Методологічною основою роботи є принципи історизму, об'єктивності й системності. Вона ґрунтується на філософських та спеціально-наукових методах соціогуманітарної сфери наукового пізнання, а саме: історичному, структурно-функціональному, системному тощо. Також використані соціологічні методи – біхевіористичний, соціальної сітки та ін. Наукова новизна визначається насамперед постановкою та розробленням теми як цілісної наукової проблеми, уточненні деяких фактів біографії досліджуваної постаті професора педагогіки.

Олександр Іванович Попов народився 1891 р. в сім'ї священика та учительки у с. Куп'євасі на Харківщині. Його життя можна поділити на 5 етапів. Перший етап – дитинство та раннє юнацтво – розпочинається з народження і закінчується отриманням освіти. Другий етап – юність, що пройшла у роки національно-демократичної революції. У цей час він стає

українським націоналістом. Третій етап – зрілість, що припала на радянські часи. Тут він зазнав і злету по службовій драбині, певних досягнень у розвитку радянської педагогіки, і падіння, коли його заарештовували за проукраїнські погляди. Під час четвертого етапу, який визначається гітлерівською окупацією Харкова, Олександр Іванович повністю розкривається як особистість. Він припинив приховувати своє вірування у Бога, активно займався реорганізацією освіти на Харківщині. У цей час він був лектором на різних навчальних курсах, виступав на конференціях, писав статті до часопису «Нова Україна», був автором офіційних промов на заходах перед німецьким командуванням, керував кафедрою української мови і літератури у сільськогосподарській школі тощо. П'ятий етап життя пов'язаний із еміграцією. У цей час Олександр Іванович продовжував працювати над модернізацією УАПЦ.

Таким чином, Олександр Попов за своє життя зміг зробити певний внесок у розвиток українського націотворення.

Ключові слова: Олександр Іванович Попов, Харків, педагогіка, національно-демократична революція, гітлерівська окупація, радянська влада, еміграція.

ALEXANDRE POPOV'S ACTIVITIES IN THE EDUCATIONAL AND SPIRITUAL DOMAINS

The purpose of this article is to highlight the life path of Oleksandr Popov, to determine his role in the development of Ukrainian nationalism and his commitment to the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church. The methodology of the work is based on the principles of historicism, objectivity, and systematics. It is based on philosophical and special scientific methods of the socio-humanitarian sphere of scientific knowledge, namely: historical, structural-functional, systemic, etc. Sociological methods are also used – behavioral, social network, etc. The scientific novelty is determined mainly by the establishment and development of the subject as a complete scientific problem, clarifying certain facts from the biography of the professor of pedagogy.

Oleksandr Ivanovich Popov was born in 1891 into the family of a priest and a teacher in the town of Kup'evasi in the Kharkov region. His life can be split into five stages. The first stage – childhood and early childhood – starts with childbirth and ends with education. The second stage is the youth that occurred during the years of the national democratic revolution. At that time he had become a Ukrainian nationalist. The third stage is maturity, which fell in Soviet times. Here he experienced a rise in the official ladder, certain achievements in the development of Soviet pedagogy, and a fall when he was arrested for his pro-Ukrainian views. During the fourth stage, determined by the Nazi occupation of Kharkov, O. Popov appears as a person. He stopped hiding his belief in God, and actively engaged in the reorganization of education in the Kharkov region. At that time, he was a lecturer at various educational courses, spoke at conferences, wrote articles for the magazine "Nova Ukraina", was the author of official speeches at events before the German

command, and headed the department of Ukrainian language and literature at the agricultural school, etc. The fifth stage of life is connected with emigration. During this period, O. Popov continued to work on modernizing the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church.

As a result, Oleksandr Popov was able to make some contributions to the development of the Ukrainian nation during his life.

Keywords: *Oleksandr Ivanovich Popov, Kharkov, pedagogy, national-democratic revolution, Hitler's occupation, Soviet power, emigration.*

Сьогодні українське суспільство потребує якомога більше зразків патріотично налаштованих, національно свідомих українців, які б попри усі перешкоди зберігали свою любов до власної нації, багато чого робили для розбудови її науки і культури. Через багато років із забуття повертаються імена не тільки фундаторів українського націоналізму, а й пересічних громадян, які своєю працею наближали незалежність України.

Метою даної статті є висвітлення життєвого шляху Олександра Івановича Попова, визначення його ролі в розвитку українського націоналізму та його прихильність до Української автокефальної православної церкви.

Методологічною основою роботи є принципи історизму, об'єктивності й системності. Вона ґрунтується на філософських та спеціально-наукових методах соціогуманітарної сфери наукового пізнання, а саме: історичному, структурно-функціональному, системному тощо. Також використані соціологічні методи – біхевіористичний, соціальної сітки та ін.

Наукова новизна визначається насамперед постановкою та розробленням теми як цілісної наукової проблеми, уточненні деяких фактів біографії досліджуваної постаті професора педагогіки.

Аналіз літератури та джерел. До цього часу постать О. Попова висвітлювалась у публікаціях фрагментарно. Серед наукових праць необхідно виділити студії І. Власовського, Ю. Семенка та А. Скоробогатова [3, 14, 15]. Ці автори торкаються різних сторін біографії досліджуваної постаті. Так, А. Скоробогатов описує громадське життя О. Попова у роки нацистської окупації Харкова, а І. Власовський і Ю. Семенко торкаються релігійної діяльності О. Попова у післявоєнний період, уже в еміграції.

Окремо необхідно виділити роботу німецького вченого Г. Хіллінга, керівника лабораторії «Макаренко-реферат», який у своїх дослідженнях присвячених видатному педагогу надав певні відомості й про діяльність О.І. Попова у довоєнний період [18]. Слід відзначити, що дослідник не знав про долю Олександра Івановича з 1941 року [18, с. 156]. Можна припустити, що скоріш за все Г. Хіллінг просто не ставив перед собою завдання дізнатися про подальшу долю цієї особистості.

Більш повну біографічну інформацію надає довідник «Українська педагогіка в персоналіях», де частково висвітлений життєпис досліджуваної постаті [17, с. 281-285].

Деяку уривчасту інформацію про життя Олександра Івановича надають карні справи його соратників. Відомо, що О. Попов до війни притягувався до кримінальної відповідальності по справі так званого «Українського національного центру» [13]. Після визволення Харкова від німецьких загарбників частина колабораціоністів залишилась вдома і була арештована органами НКВС. На допитах вони розповідали про свою співпрацю, називали колег по роботі. Це дає змогу дізнатися про поведінку окремих постатей (зокрема і О. Попова) під час нацистської окупації [1; 5; 6; 7]. Деякі відомості про досліджувану постать зберігаються у 4-му томі Літерної справи колишнього Управління НКДБ УРСР по Харківській області на людей, що залишилися у тилу ворога у 1941–1943 роках [4].

Також про Олександра Івановича у своїх мемуарах згадували Л. Дражевська та О. Соловей, які у 1943 р. емігрували разом із гітлерівцями за кордон [8; 16].

Виклад основного матеріалу. Олександр Іванович Попов народився 10 липня 1891 року в сім'ї священика та учительки у с. Куп'єваха (нині Богодухівський район Харківської області) [10; 17, с. 281]. Публікації, джерела свідчать, що віру в Бога чоловік проніс через усе життя, хоча й отримав світську освіту. (Правда, Г. Хіллінг вважає його «нерелігійною людиною», причинами чого називає участь у революційному русі та вступ до КП(б)У [18,

с. 157], натомість біографічні факти 1940-х – 1950-х років цьому суперечать).

Середню освіту хлопець здобув у харківській гімназії № 2, яку закінчив у 1909 році. Через рік він вступив на історико-філологічний факультет Харківського університету. Бувши студентом став займатися дослідженням народної поезії. Відомі його студії «Юмористический элемент в народной поэзии» і «Образы смерти в народной поэзии» [17, с. 281]. Серед його товаришів був визначний український літературознавець Микола Антонович Плевако, який відіграв важливу роль у формуванні національного світогляду Олександра Івановича та багато років вони працювали разом у багатьох навчальних закладах, підтримуючи один одного.

Закінчивши 1915 р. навчальний заклад, чоловік розпочав свою педагогічну кар'єру: викладав у жіночій гімназії Левковець, гімназії другої групи викладачів, а приватну гімназію Родіонової навіть п'ять років очолював (1916–1919 роках).

Паралельно молодий фахівець брав участь у роботі місцевого педагогічного товариства, Педологічного музею, виступав із лекціями на педологічну тематику [17, с. 281].

У цей же час О. Попов захоплюється педагогічною наукою, пише статті на означену тему. Ще напередодні революції дослідника цікавить питання українізації навчальних закладів, що відбилося у його публікації «Українознавство в школі», яка побачила світ у 1917 році [17, с. 281-282].

Українська національно-демократична революція, що розпочалась у березні 1917 р., круто змінила життя громадян Російської імперії. Центральна Рада, визнавши себе вищим органом влади в Україні, взяла курс на українізацію. Звичайно, що лідером цього процесу стала інтелігенція, зокрема викладачі. У квітні 1917 р. був проведений перший з'їзд українських учителів Харківщини, на якому розглядалося питання про українізацію в краї всіх ланок освіти, відкриття навчальних закладів з українською мовою викладання. Перша така гімназія у Харкові була відкрита 9 вересня 1917 року. Її директором було обрано М. Плеваку [19, арк. 1, 12зв.]. У січні наступного року навчальному

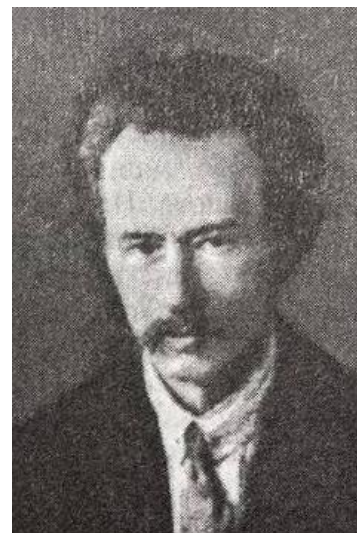
закладу було присвоєно ім'я Бориса Грінченка [19, арк. 3-4].

Під час перебування більшовиків у Харкові на початку 1918 р. Олександр Іванович став працювати у відділі губернської народної освіти [17, с. 282]. Однак це тривало недовго, бо 8 квітня до міста увійшли війська Центральної Ради та Німеччини. Майже до кінця року у Харкові, як і по всій Україні, влада належала українським урядам – Центральній Раді, гетьману П. Скоропадському, Директорії.

Під час революції Олександр Іванович заприятелював із Гнатом Хоткевичем, який тоді був головним редактором тижневика «Рідне слово». О. Попов публікував у тижневику статті про необхідність створення самостійної України, впровадження рідної мови у всі сфери життя [2].

Зміна суспільно-політичного устрою на Харківщині призвела до необхідності реформування місцевої шкільної округи. В результаті реорганізації членом окружного комісаріату від українців став М. Плевако. Маючи велике навантаження в гімназії, Микола Антонович у серпні 1918 р. рекомендував замість себе на роботу до комісаріату О. Попова [20, арк. 20]. Правда, незабаром Микола Антонович переїхав до Кам'янець-Подільська, де йому запропонували місце професора у новоствореному університеті. А харківську гімназію ім. Б. Грінченка очолив О. Попов [див., напр.: 10; 13, с. 269; 17, с. 281]). Також у 1918–1921 рр. він читав лекції на літніх педологічних курсах, а у 1920/1921 навчальному році – у середній педагогічній школі [17, с. 281].

Коли до влади у Харкові остаточно прийшли більшовики, 1919 р. О. Попов став завідувати науково-педагогічним підвідділом губернського відділу освіти, а у 1920 р. призначений головою науково-педагогічного відділу Ради Соціального виховання Наркомату освіти України. Його підвищенню сприяв тодішній нарком освіти Г.Ф. Гринько, який знав чоловіка ще по навчанню в другій гімназії [17, с. 282]. Ще однією причиною просування

Олександр Попов [17, с.281]

Г.Ф. Гриньком по службовим сходам стала належність до однієї партії – 1919 р. О. Попов вступив до Української комуністичної партії (боротьбистів) (УКП(б)). Після її об'єднання з Комуністичною партією (більшовиків) України (КП(б)У) 1920 р. чоловік автоматично став членом цієї партії. Але належність до КП(б)У була недовгою – під час чистки 1922 р. його виключили із партії як «інтелігента» [18, с. 157; 17, с.282].

Працюючи в Наркоматі освіти, О. Попов розробляв нові методики виховання молодого покоління. Під його керівництвом була підготовлена «Декларація Наркомосвіти УСРР про соціальне виховання дітей», що лягла в основу виховання молодого покоління на довгі роки. Також ним був підготовлений план роботи факультетів соціального виховання для Інститутів народної освіти. У 1923 р. заснував журнал «Радянська освіта» і на початку існування часопису був його головним редактором [17, с. 282-283].

Залишаючись головою відділу в Наркомосі УСРР, О. Попов з вересня 1921 р. призначається деканом факультету соціального виховання у створеному через реорганізацію університету Харківському інституті народної освіти (ХІНО). 1923 р. у навчальному закладі була зорганізована науково-дослідна кафедра педології (професором якої був О. Попов), а у 1926-му – на базі кафедри відкрито Український науково-дослідний інститут педагогіки (УНДІП). Його першим директором якої Олександр Іванович [9, с. 25].

В ХІНО О. Попов займався не тільки адміністративною, а й педагогічною діяльністю. На цій ниві він проводив проукраїнську агітацію. На своїх лекціях розповідав студентам про створення самостійної України тощо. Для виступів перед студентами запрошував Володимира Доленка, Олесь Герашенка, Гната Хоткевича, Миколу Сумцова, Лещенка, Олександра Єрещенка та інших проукраїнськи налаштованих діячів науки і культури. Користуючись місцем роботи, намагався долучити до українофільського руху й учителів [2; 13, с. 269-271]. Цей факт побічно підтверджує й Г. Хіллінг. В одній зі своїх студій він зазначає, що О. Попов у березні 1928 р. дорікав Антону Макаренку, що той користується виключно «московською літературою» і нехтує «нашою українською» [18, с. 87].

Утім проукраїнська позиція не залишилась поза увагою панівної партії. Борючись із буржуазним українським націоналізмом, у 1931 р. органами НКВС була інспірована «підпільна організація», т. зв. «Український національний центр», який нібито планував повстання з метою створення незалежної держави на кшталт Української Народної Республіки 1917–1918 років. Було заарештовано 50 представників інтелігенції, що у роки революції виступали на боці українських урядів. Серед в'язнів був і О. Попов. Тоді його було засуджено на 5 років позбавлення волі, але вирок пом'якшили, залишивши 3 роки умовного покарання.

Слід відзначити, що під час слідства у своїх показаннях О. Попов каявся, що засуджував політику уряду СРСР [2; 13, с. 269-271]. Однак це не так. Його робота в Наркомосі, ХІНО, публікації того часу говорять про інше. Педагог просував ідею «радянзації та політизації школи з метою класового виховання дітей» [17, с. 283]. Єдиною його слабиною (з точки зору панівної влади) можна вважати послідовну прихильність до українізації.

Після відбуття терміну покарання О. Попов повернувся до УНДІП, але 1937 р. знов потрапив до в'язниці. Лише через два роки чоловік був звільнений з-під варти і влаштувався на роботу в одну із харківських шкіл.

Напевно, найбільш результативним та кульмінаційним періодом національно-політичного життя О. Попова є період окупації Харкова гітлерівцями. У цей час він працював у двох напрямках: просвітницькому та церковному.

Окуповуючи Україну, гітлерівці для залучення на свій бік місцевого населення проголосили державною мовою українську (по суті українізацію), створили цивільну адміністрацію із місцевих жителів, дозволили створення громадських організацій. У Харкові ці процеси розпочалися з кінця жовтня 1941 року. Створені громадські організації стали місцем консолідації українських націоналістів, по суті «посередником» між харківцями та гітлерівською окупаційною владою, захисником інтересів частки мешканців міста, перш за все, односторонців та невинно репресованих. Їхнє створення на себе

взяли В. Доленко, В. Дубровський, О. Попов, О. Семененко, Д. Соловей та ін.

Однією з перших громадських організацій у місті постав Громадський комітет (ГК). Його організатором і очільником був один із найавторитетніших місцевих українських націоналістів Володимир Доленко. Через це членів цієї організації часто називають доленківцями. Дослідники вважають його «фактичним керівником так званої "організованої громадськості" міста» [див., напр.: 15, с. 189].

Уже 25 жовтня, наступного дня після захоплення німцями Харкова, В. Доленко почав розшукувати знайомих. А 29 жовтня він «створив» Громадський комітет, поступово залучаючи до нього однодумців. Своїм завдання члени ГК визнавали створення суверенної української держави, боротьбу із більшовизмом і лояльне ставлення до Вермахту [14, с. 41].

ГК складався із декількох комісій та секцій. О. Попов працював у двох: освітній комісії та церковно-релігійній секції. Олександр Іванович згуртував навколо себе діячів освіти, науки та культури. Освітня комісія на чолі з О. Поповим запрацювала 7 листопада 1941 року. Її керівник розробив структуру комісії, виділивши секції і референтури [9, с. 41]. Також, за словами голови товариства купців під час гітлерівської окупації Георгія Гармаша, О. Попов очолював ще й церковно-релігійну секцію [4, с. 123]. Створення такого відділу було обумовлено тим, що з листопада 1941 р. місцеві націоналісти та німецьке командування почали пропагувати свою політику через релігійні установи міста. О. Попов займався розв'язанням питань влаштування та управління церквою: пошуком кадрів на посади священнослужителів проукраїнськи налаштованих людей, відкриттям курсів для навчання охочих стати священниками, пошуком викладачів для цих курсів тощо.

На початку окупації серйозними конкурентами впливу на усі сфери життя Харкова Громадському комітету виступали західноукраїнські націоналісти – мельниківці, – які прибули до міста разом із загарбниками. Їх настирливість та енергійність, підтримана гітлерівцями, змушувала на перших порах місцевим активістам рахуватися із домінуючими позиціями прибулих. У грудні 1941 р.

майже вся організована українська громадськість (і серед них О. Попов) вступили до лав Організації українських націоналістів (мельниківців) (ОУН(м)) [15, с. 200-201]. Але це була проста формальність: місцеві націоналісти робили це з метою не наражатися на конфлікт із приїжджими та продемонструвати свою прихильність до української ідеології.

Поки гітлерівці визначали своє ставлення до місцевих активістів, ГК посилював свій вплив на адміністративне, соціально-економічне, культурне життя міста. Квартира В. Доленка стала «біржею праці, осередком суспільної опіки й, нарешті, штабом боротьби за владу» [14, с. 44]. Посилення позицій Комітету насторожило німецьке командування. Організація офіційно була заборонена і тому пішла в підпілля.

Утім доленківці проводили свою роботу через відновлену організацію «Просвіта». Це була найбільш масова громадсько-політична організація українських націоналістів на Харківщині. Припускають, що її чисельність доходила до 500 осіб [8, с. 13; 16, с. 19]. Установчі збори «Просвіти» відбулися 12 грудня 1941 року. На цій нараді була обрана рада організації: головою став В. Дубровський, заступниками О. Попов і З. Сапіцька, секретарем О. Соловей [16, с. 19]. О. Попов виконував також обов'язки представника делегації від «Просвіти» до гестапо, яка звітувала про заходи, що планувались організацією [4, арк. 174зв.].

Попов активно працював у «Просвіті». Принаймні Богдан Хоткевич, молодший син видатного українського мистецтвознавства Г. Хоткевича, вважав, що саме з ініціативи О. Попова «була створена українська націоналістична організація "Просвіта"», яку він й очолював [1, арк. 23, 26].

Товариство розташувалося за адресою вул. Садово-Куліковська, буд. 4. При «Просвіті» існували громади: Організація української молоді, Союз українок, Товариство українських купців. Робота «Просвіти» проходила в різних комісіях, гуртках та підготовчих курсах. В організації існували такі комісії: шкільна, фінансово-господарська, видавнича, науково-філософська, історична, правова, церковно-богословська, кооперативна, соціального забезпечення, промислово-індустріальна, мистецтв. Мала організація також

власні підприємства. Кожну неділю просвітяни читали лекції, доклади, реферати, влаштовували концерти, урочисто шанували історичні події минулого України [4, арк. 134, 160].

О. Попов не тільки був заступником голови організації. Як і у Громадському комітеті він очолив комісії церковно-богословську, а також шкільну і соціального виховання. Тут перед кураторами релігійної справи ставилися ширші цілі (наприклад, проведення служби в церквах українською мовою, спроби відібрати в Автономній православної церкви Московського патріархату споруди на користь Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) тощо) та був значніший вплив на паству через свій легальний статус [4, арк. 77, 125зв., 133зв.; 173зв.; 5, арк. 59; 21, арк. 17].

При «Просвіті» діяли курси для підготовки молоді до вступу у навчальні заклади. О. Попов на них викладав українську літературу. Одна зі слухачок пізніше свідчила, що він «на своїх заняттях також вихваляв український націоналізм і зводив наклеп на Радянський Союз. Заявляв, що на Україні була низка письменників, які органами Радянської влади були репресовані, а їх твори читати українському народу заборонялось» [7, арк. 13зв.].

О. Попов користувався своїм авторитетом і через «Просвіту» призначав на посади своїх людей. На це вказують свідоцтва місцевого націоналіста Івана Севостьянова, який зазначав: «Попов мені сказав, що в Харкові передбачається відкрити дві гімназії, пообіцяв мені посаду директора однієї з них і знову зазначив, що моя участь в організації [«Просвіті» – Д.С.] бажана» [5, арк. 16, 19, 120]. Хоч німецьке командування не дало дозвіл на відкриття навчальних закладів, ці відомості підтверджують, що він був керівником шкільної комісії. Адже одним із напрямків його діяльності був це підбір кадрів на посади учителів та шкільного керівництва [4, арк. 161зв.].

У роки окупації Олександр Іванович відкрито заявив про те, що він є людиною з сильною вірою до Бога. Тому твердження Г. Хілінга, що чоловік був «нерелігійною людиною» [18, с. 157] не відповідає дійсності. Адже відомо, що у Радянському Союзі проводилась політика войовничого атеїзму, а тому

відверто зізнатися у віруванні в Бога (особливо високопоставленій постаті) було неможливо – можна було втратити роботу і навіть піддатися репресіям.

Як зазначалося вище, О. Попов очолював церковно-релігійну секцію в Громадському комітеті, а також церковно-богословську в «Просвіті». Олександр Іванович багато робив для затвердження на Харківщині Української автокефальної православної церкви. Утім лідером церковного життя в регіоні був митрополит Феофіл (Булдовський). Поважний вік (76 років), попередні заслуги перед УАПЦ здобули йому пошану не тільки серед вірян, священників, а й німецьких окупантів. До речі, «Просвіта» всіляко рекламувала (у статтях, надрукованих в газеті «Нова Україна», на лекціях тощо) та матеріально підтримувала Ф. Булдовського. О. Попову митрополит імпував. На річницю його хіротонії останній разом з В. Дубровським та О. Семененком (тоді ще заступником обербургомистра) публічно привітав митрополита як від української громадськості міста, так і від «Просвіти» [21, арк. 20].

Саме о. Феофіл написав план відродження УАПЦ у краї та відозву «До всіх дітей святої православної церкви» [15, с. 203]. Німецьке командування передало Ф. Булдовському Покровський монастир, де розмістилась резиденція митрополита. Не погоджуючись із заходами релігійного відділу міської управи, Ф. Булдовський наприкінці 1941 р. утворив Харківське Єпархіальне Управління (ХЄУ) у складі 5 осіб. На початку 1942 р. ХЄУ зазнало реструктуризації й О. Попов став членом Управління з дорадчим голосом [15, с. 203]. В результаті Єпархіальне Управління розкололося на дві групи: націоналістичну (до якої входив О. Попов) і помірковану, спрямовану на підпорядкування німецькому керівництву (до якої входив митрополит), що згодом призвело до розпаду ХЄУ.

Бувши на провідних позиціях у відновленій УАПЦ на Харківщині, О. Попов та ряд інших націоналістів (М. Васьковський, О. Єзерський та ін.) на початку 1942 р. організували парафію цієї конфесії у Трьохсвятительській церкві з метою поширення проукраїнських та пронімецьких впливів на вірян [4, арк. 19зв.-22].

Слід відмітити, що нетривале перебування Олександра Івановича у лавах

КП(б)У відгукнулась йому під час гітлерівської окупації.

За свідченнями агента НКВС В. Потієнка, О. Попов з боку деяких українських націоналістів часто відчував утиски та «відводи» від роботи. Спочатку під приводом його членства у КП(б)У, а потім – через стосунки з німецьким командуванням міста. Це стало причиною того, що йому не дозволяли виступати на проукраїнських заходах, віддаючи перевагу менш кваліфікованим спеціалістам [4, арк. 173зв.].

О. Попов сподівався зайняти посаду керівника відділу народної освіти в міській управі. Але проти цього виступив Яків Столяров, звинувачуючи чоловіка в більшовицьких поглядах. Цю ідею підтримав і тодішній обербургомістр О. Крамаренко. Згодом керівником відділу було призначено Петра Дригу [4, арк. 171].

О. Попов хотів висвятитися у священники. Але йому не вдалося це зробити у Харкові, бо командування гестапо заборонило знову ж таки через його комуністичне минуле. Лише у лютому 1943 р. в Києві його все ж таки було висвячено у дякони [10].

Коли Червона Армія почала виганяти німців зі східних регіонів УРСР, то О. Попов, як і більшість провідних учасників українського націоналістичного руху, евакуювався із Харкова. У 1943–1944 рр. він служив вікарним священником в Андріївській церкві у Києві, а згодом переїхав до Львова [10]. Тут у лютому 1944 р. за згодою митрополита Діонісія й архієпископа Палладія він став настоятелем новоствореної парафії УАПЦ. Відомо, що 11 березня 1944 р. священники УАПЦ на чолі з О. Поповим відправили панахиду за спокій душі Т. Шевченка [11, с. 1055].

Після поразки Німеччини у Другій світовій війні, О. Попов опинився в американській зоні окупації. Не дивлячись на те, що переміщався з одного міста до іншого, він продовжував займатися справами УАПЦ. У цей час став протоієреєм. Його діяльність після війни (з 1945 по 1947 рр.) визначають як спробу впровадити ідею «соборноправства» в управлінні УАПЦ. Так, у листопаді 1945 р., утворилась «Комісія в справі скликання Всецерковного

Собору УАПЦ за кордоном» при Всеукраїнському Громадському Комітеті у Франкфурті [3, с. 292].

О. Попов став одним зі співорганізаторів Ашаффенбурзького з'їзду 25-26 серпня 1947 р., «першого церковного з'їзду УАПЦ», де було офіційно засновано Соборноправну УАПЦ (т. зв. соборно-правницький рух). Головна мета з'їзду вбачала обговорення та розповсюдження церковних «канонів 1921 року» УАПЦ за кордоном. Втім українська громада засудила розкол в УАПЦ [10; 12, с. 58]. Своєю чергою, Собор єпископів УАПЦ в Ашаффенбурзі від 23 жовтня 1947 р. ухвалив вважати згаданий з'їзд «незаконним зборищем» і звільнити усіх його учасників від займаних у структурі УАПЦ посад. За свою позицію О. Попова 23–24 жовтня 1947 р. на Соборі Єпископів УАПЦ позбавили сану та відлучили від церкви через засудження в організації розколу, визнавши його дії не православними. А 25–27 грудня 1947 р. на З'їзді представників єпископату, духовенства і мирян Олександра Івановича визнали розкольником УАПЦ [3, с. 292, 309; 12, с. 58].

Після відлучення від церкви О. Попов редагував часопис «Православний українець» [10]. Паралельно з 1948 р. О. Попов був одним з 24 членів Центрального Комітету Союзу Земель Соборної України (ЦК СЗСУ) – політичної партії в Ашаффенбурзі (Західна Німеччина) [14, с. 260].

1950 р. він переїхав до США, де став членом Малої та Великої рад «соборноправної» УАПЦ в США [10]. Ми припускаємо, що після переїзду до США чоловік продовжив діяльність у ЦК СЗСУ (з 1950 р. – Селянська партія), бо секретаріат партії знаходився в Нью-Йорку. Проте його активність у цій політичній партії значно зменшилась.

Про останні роки життя Олександра Івановича поки що мало зібрано інформації. Відомо, що він помер 6 травня 1958 року і похований у США (м. Форь-Вейн, штат Індіана) [10; 17, с. 286].

Щодо натури Олександра Івановича, то слід навести два суперечливі погляди. Готуючись до написання «Педагогічної поеми» А. Макаренко планував своє ставлення до Олександра Івановича показати через персонажа, на прізвище Панов:

«Панов Федір Карпович. Сволота, петлюривець, що підмазувався у всіх тяжких, намагався "обдурити все світ". Професор педагогіки, першосортний шарлатан, не дивлячись на свою зовнішню благопристойність. Представник "чистого" педагогічного жрецтва, книжковий вигадник, що протягує під виглядом радянської педагогіки контрреволюцію» [цит. по: 18, с. 158].

В. Доленко писав: «Приємно я був вражений, коли дізнався, що в Харкові перебував О.І. Попов, здібності якого я дуже високо цінив» [14, с. 41].

Натомість таке ставлення й однієї, й іншої постаті є власним враженням від спілкування з Олександром Івановичем і має під собою певні підстави. Хоч би що там не було, але й арештовані НКВС колабораціоністи вважали його досвідченою та компетентною людиною у сфері науки, освіти та релігії.

Отже, життя О. Попова можна поділити на 5 етапів. Перший етап – дитинство та раннє юнацтво – розпочинається з народження і закінчується отриманням вищої освіти. Другий етап – молодість, що пройшла у роки національно-демократичної революції. У цей час він стає українським націоналістом. Третій етап – зрілість, яка припала на радянські часи. Тут він зазнав і злету по службовій драбині, певних досягнень у розвитку радянської педагогіки, а також й падіння, коли його заарештовували за проукраїнську позицію. Під час четвертого етапу, який визначається гітлерівською окупацією Харкова, Олександр Іванович повністю розкривається як особистість. Він припинив приховувати свою релігійність, активно займався реорганізацією освіти на Харківщині. Слід відзначити, що у цьому йому все ж таки допоміг довоєнний досвід (різниця полягала в тому, що у 1920-ті – 1930-ті рр. він виступав за радянське виховання, а з 1941 р. – боровся проти нього). З цього часу він був лектором на різних навчальних курсах для молоді та вчителів, виступав на конференціях, писав статті до часопису «Нова Україна», був автором офіційних промов на заходах перед німецьким командуванням, керував кафедрою української мови і літератури у сільськогосподарській школі тощо. П'ятий етап життя пов'язаний з еміграцією. У цей час Олександр Іванович намагався модернізувати УАПЦ.

Таким чином, Олександр Попов за своє життя зміг зробити певний внесок у розвиток українського націєтворення, української науки та культури завдяки добрій освіті, науково-педагогічній діяльності та якостям керівника.

Подальші перспективи наукового дослідження пов'язані з вивченням і аналізом архівних фондів Німеччини, зокрема Федерального архіву Німеччини, щодо діяльності О. Попова під час еміграції – його роль в діяльності УАПЦ в екзилі та Селянській партії.

Автори висловлюють подяку професору Людмилі Дмитрівні Зеленській за допомогу в роботі над статтею.

Список використаних джерел та літератури

1. Архів Харківського обласного управління СБУ. Спр. 31848. Следственное дело по обвинению Б.Г. Хоткевича.
2. Виписи із свідчень Олександра Попова про Гната Хоткевича від 7 травня 1931 р. // Електронний архів Українського визвольного руху. – URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/30604> (дата звернення: 08.05.2022).
3. Власовський І. Нариси історії Української православної церкви, т. 4, кн. 2. Нью-Йорк–Бавнд-Брук, 1966. С. 416. URL: <https://diasporiana.org.ua/religiya/7450-vlasovskiy-i-naris-istoriyi-ukrayinskoyi-pravoslavnoyi-tserkvi-t-4-kn-2-hh-st/> (дата звернення: 09.05.2022).
4. ГДА СБУ. Спр. 99615. Т. 4. Литерное дело УНО УКГБ по Харьковской области. Докладные записки и др. материалы об временном оккупировании захватчиками г. Харькова.
5. ГДА СБУ. Спр. 035617. Следственное дело по обвинению И.З. Севостьянова.
6. ГДА СБУ. Ф 6. Спр. 75962. Следственное дело по обвинению К.В. Певного.
7. Державний архів Харківської області. Ф.452. Оп. 1. Спр. 3515. Следственное дело по обвинению К.В. Нестеренко.
8. Дражевська Л. *Діяльність органів самоврядування і громадських організацій у Харківській області в 1941-43 рр.* Харків у роки німецької окупації 1941 – 1943: спогади. Нью-Йорк, 1985. С. 4–16.
9. Кафедра загальної педагогіки та педагогіки вищої школи: минуле і сучасність / [Л. Д. Зеленська, О. І. Башкір, С. О. Васильєва та ін. ; за заг. ред. С. Т. Золотухіної]. Харків : Вид-во ТОВ «Щедра садиба плюс», 2015. 156 с.
10. Марочко В.І. Попов Олександр Іванович. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Popov_O (дата звернення: 06.05.2022).
11. Мартирологія українських церков: Українська православна церква : у 4 т. Т. 1: Торонто–Балтімор: Smoloskyp, Inc., 1987. С. 1207.

12. Подобєд О. *Українська автокефальна православна церква у Німеччині (1945–1950 рр.)*. Наукові записки: Серія «Історія». Тернопіль: ТНПУ імені Володимира Гнатюка, 2015. Вип. 2, ч. 2. С. 56–60. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/7139/1/Podobyed.pdf> (дата звернення: 15.05.2022).
13. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: Справа “УНЦ” і останні роки (1931-1934). Київ: Критика, 1999. 367 с.
14. Семенко Ю. Пам’яті В.А. Доленка. Мюнхен: Союз Земель Соборної України – Селянська Партія, 1975. С. 416.
15. Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). Харків: «Прапор», 2004. С. 368.
16. Соловей О. *У Просвіті і навколо*. Харків у роки німецької окупації 1941 – 1943: спогади. Нью-Йорк, 1985. С. 17-29.
17. Українська педагогіка в персоналіях: навч. посібник для студ. вузів: у 2 кн. Кн. 2. ХХ століття / О.В. Сухомлинська, Н.Б. Антонєць, Л.Д. Березівська та ін., за ред. О.В. Сухомлинської. Київ: Либідь, 2006. 552 с.
18. Хиллиг Г. В поисках истинного Макаренко: Русскоязычные публикации (1976 – 2014). Полтава: Видавець Шевченко Р.В., 2014. 778 с.
19. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі - ЦДАВО України). Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 117. Повідомлення міських і земських управи, учителів про стан українізації, фінансування та наявність підручників у початкових школах.
20. ЦДАВО України. Ф. 2201. Оп. 1. Спр. 96. Листування з Департаментом загальних справ про призначення губернських і районних комісарів освіти.
21. Центральний державний архів громадських об’єднань України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 90. Докладная записка народного комиссара внутренних дел УССР В. Сергиенко.

References

1. Arkhiv Kharkivs'koho oblasnoho upravlinnya SBU. Spr. 31848. Sledstvennoe delo po obvineniyu B.G. Khotkevicha [Archive of the Kharkov Regional Office of the SBU. Case 31848. Investigative case against B.H. Hotkevich] [in Russian].
2. Vypysy iz svidchen' Oleksandra Popova pro Hnata Khotkevycha vid 7 travnya 1931 r. [Excerpts from the testimony of Oleksandr Popov about Hnat Khotkevitch dated May 7, 1931] // Electronic Archive of the Ukrainian Liberation Movement. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/30604> (date of application: 05/08/2022) [in Russian].
3. Vlasovsky, I. (1966). *Narysy istoriyi Ukrayins'koyi pravoslavnoyi tserkvy* [Essays on the history of the Ukrainian Orthodox Church], (Vol. 4/4). New-York – Bound Brook. Retrieved from: <https://diasporiana.org.ua/religiya/7450-vlasovskiy-i-naris-istoriyi-ukrayinskoyi-pravoslavnoyi-tserkvi-t-4-kn-2-hh-st/> [in Ukrainian].
4. Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby Bezpeky Ukrayiny (dali – HDA SBU). Spr. 99615. T. 4. Liternoe delo UNO UKGB po Kharkovskoy oblasti. Dokladnye zapiski i dr. materialy ob vremennom okkupirovanii zakhvatchikami g. Kharkova v

1941–1945 godah [Sectoral state archive of the Security Service of Ukraine (hereinafter – SSA SSU). Case 99615. Vol. 4. Letter file and other documents of the NKVD Department of the Ukrainian SSR in the Kharkov region on people who remained behind enemy lines during the Great Patriotic War of 1941–1945] [in Russian].

5. HDA SBU. Spr. 035617. Sledstvennoe delo po obvineniyu I.Z. Sevostyanova [SSA SSU. Case 035617. Investigative case against I.Z. Sevostyanova] [in Russian].

6. HDA SBU. F. 6. Spr. 75962. Sledstvennoe delo po obvineniyu K.V. Pevnogo [SSA SSU. Fund 6. Case 75962. Investigative case against K.V. Pevniy] [in Russian].

7. Derzhavnyy arkhiv Kharkivs'koyi oblasti. F. 452. Op. 1. Spr. 3515. Sledstvennoe delo po obvineniyu K.V. Nesterenko [State archive of Kharkov region. Fund 452. Inventory 1. Case 3515. Investigative case against K.V. Nesterenko] [in Russian].

8. Drazhevskaya, L. (1985). *Diyal'nist' orhaniv samovryaduvannya i hromads'kykh orhanizatsiy u Kharkivs'koyi oblasti v 1941–43 pp.* [Activities of self-government bodies and public organizations in the Kharkov region in 1941–43]. Kharkov during the years of German occupation 1941–1943: Memories. New York [in Ukrainian].

9. Zelenska, L.D., Bashkir, O.I., & Vasylieva, S.O. et al. (2015). *Kafedra zahal'noyi pedahohiky ta pedahohiky vyshchoyi shkoly: mynule i suchasnist'* [Department of General Pedagogy and Higher School Pedagogy: Past and Present]. S.T. Zolotukhina (Ed.). Kharkov: Shchedra Sadiba Plyus [in Ukrainian].

10. Marochko, V.I. *POPOV Oleksandr Ivanovych* [POPOV Oleksandr Ivanovich]. Retrieved from: http://www.history.org.ua/?termin=Popov_O [in Ukrainian].

11. *Martyrolohiya ukrayins'kykh tserkov: Ukrayins'ka pravoslavna tserkva* [Martyrology of Ukrainian churches: Ukrainian Orthodox Church] (1987) (Vol. 1/4). Toronto–Baltimore: Smoloskyp, Inc. [in Ukrainian].

12. Podobed, O. (2015). *Ukrayins'ka avtokefal'na pravoslavna tserkva u Nimechchyni (1945–1950 rr.)* [The Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in Germany (1945–1950)]. *Naukovi zapysky: Seriya «Istoriya» – Scientific Notes: "History" Series*, 2.2, 56–60. Ternopil: TNPU named after Volodymyr Hnatyuk. Retrieved from: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/7139/1/Podobyed.pdf> [in Ukrainian].

13. Prystayko, V. & Shapoval, Yu. (1999). *Mykhaylo Hrushevs'kyy: Sprava «UNTs» i ostanni roky (1931–1934)* [Mykhailo Hrushevskyi: The case of " Ukrainian National Center" and the last years (1931–1934)]. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].

14. Semenko, Y. (1975). *Pam'yati V.A. Dolenka* [In memory of V.A. Dolenko] Munich: Union of Lands of Cathedral Ukraine – Peasant Party [in Ukrainian].

15. Skorobogatov, A.V. (2004). *Kharkiv u chasy nimets'koyi okupatsiyi (1941–1943)* [Kharkov during the German occupation (1941–1943)]. Kharkiv: Prapor [in Ukrainian].

16. Solovei, O. (1985). *U Prosviti i navkolo* [In Prosvita and around]. Kharkov during the years of German occupation 1941–1943: Memories. New York [in Ukrainian].

17. Sukhomlynska, O.V., Antonets, N.B., & Berezivska, L.D. et al. (2006). Ukrayins'ka pedahohika v personaliyakh: navchal'nyy posibnyk dlya students'kykh vuziv [Ukrainian pedagogy in personalities: teaching. study guide universities. XX century]. (Vol. 2/2). O.V. Sukhomlynska (Ed.). Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

18. Hillig, H. (2014). V poiskakh istinnogo Makarenko: Russkoyazychnye publikatsii (1976–2014) [In search of the true Makarenko: Russian-language publications (1976–2014)]. Poltava: R.V. Shevchenko Publishing House [in Russian].

19. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchych orhaniv vlady i upravlinnya Ukrayiny (dali – TsDAVO Ukrayiny). F. 2201. Op. 1. Spr. 96. Lystuvannya z Departamentom zahal'nykh sprav pro pryznachennya huberns'kykh i rayonnykh komisariv osvity [The Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine (hereinafter – CSAHAAU). Fund 2201. Inventory 1. Case 96. Correspondence with the Department of General Affairs on the appointment of provincial and district commissioners of education] [in Ukrainian].

20. TsDAVO Ukrayiny. F. 2581. Op. 1. Spr. 117. Povidomlennya mis'kykh i zems'kykh upravy, uchyteliv pro stan ukrayinizatsiyi, finansuvannya ta nayavnist' pidruchnykiv u pochatkovykh shkolakh [CSAHAAU. Fund 2581. Inventory 1. Case 117. Notification of city and zemstvo administrations, teachers about the state of Ukrainization, funding and availability of textbooks in primary schools] [in Ukrainian].

21. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob'yednan' Ukrayiny. F. 1. Op. 23. Spr. 90. Dokladnaya zapiska narodnogo komissara vnutrennikh del USSR V. Sergienko [Central State Archive of Public Associations of Ukraine. Fund 1. Inventory 23. Case 90. Report by the People's Commissar of Internal Affairs of the Ukrainian SSR by V. Sergienko] [in Russian].

Рецензенти:

Кучер В.І., д.і.н., професор

Уткін О.І., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 20.05.2022 р.